

नवनिर्मितीची प्रेरणा देणारी वारली चित्रकला: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ.एकनाथ शंकरराव मुंडे

कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज वाशी,
नवी मुंबई.

प्रस्तावना :

वारली चित्रकलेचा परिपोष वारली संस्कृती आणि परंपरा व त्यांच्या सभोवतालच्या परिसरातील निसर्ग संपत्तीचा आधार घेऊन झालेला आहे. त्यामुळे वारली चित्रकलेत धार्मिक विधी, लग्नविधी, देवदेवता, दैनंदिन जीवन, लोकजीवन व त्याबरोबर आजूबाजूचा परिसर, परिसरातील पशुपक्षि, वृक्षवेलि, नदीनाले, डोंगर, पहाड, वने, नाचनृत्ये, घरदार, शेतीचा हंगाम, शिवार, परिसर, जत्रा इ. विषयाला धरून भिंतीचीत्रे रेखाटलेली दिसतात. वारली चित्रकला ग्रामीण भागात आढळणारी सर्जनशील उर्जा प्रतिबिंबित करते. पर्यावरणाशी समतोल साधून निसर्गाशी मैत्री राखणारी आणि आकारांच्या सुलभिकरणातून जगभर लोकप्रिय ठरलेली सह्याद्रीचा पायथ्या समृद्ध करणारी महाराष्ट्राची चित्रकला म्हणून वारली चित्रकलेची ओळख आहे.

वारली चित्रकला हि विलक्षण चैतन्यदायी आनंदयात्रा असून ती सातासमुद्रापार पोहोचली आहे. नृत्य आणि संगीतातील लय, ताल व्यक्त करणारी वारली चित्रकला हि भारताची जगाला देणगी आहे. वारल्यांच्या एकरेषीय जगण्यात आनंदाच्या अनेक जागा वारली चित्रकला निर्माण करते. बदलत्या परिस्थितीतही वारली व ठाकर या दोन आदिवासी जमातींच्या कला आजही टिकून आहेत. वारली चित्रकलेत वास्तवावर चित्राद्वारे थेट भाष्य करून इतरांसमोर मांडण्याचे धाडस आहे. जीवन निष्ठा हीच कोणत्याही कलाविष्काराच्या निर्मितीची मूळ प्रेरणा असते. वारली चित्रकार चित्रात जीव ओतून रसिकांशी संवाद साधतात. वारली चित्रकारांची कलात्मक चित्र रेखाटण्याची उर्मी, धुंदी जगण्यातले अभाव पचवण्यासाठी त्यांना अप्रत्यक्षपणे बळ देते. मर्यादांवर मात करण्याचे सामर्थ्य व दारिद्र्यात जगताना त्याकडे अबोलपणे त्रयस्थ नजरेतून पाहून जीवन सुंदर करण्याची धडपड वारली समाजात आहे. साधेपणातली हि उर्जा नवनिर्मितीला प्रेरणा देते.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. वारली आदिवासी जमातीची माहिती करून घेणे.
२. वारली चित्रकलेचा इतिहास व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
३. वारली चित्रकलेचे जीवनातील महत्व समजून घेणे.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध पत्रिकेसाठी संकलित करण्यात आलेली माहिती द्वितीय स्त्रोतावर आधारित आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, अहवाल, वर्तमानपत्रातील लेख, इंटरनेट इ. साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

वारली जमात :

वारली हि महाराष्ट्रातील एक आदिवासी जमात. काही समाजात काही वेगळे कलागुण जोपासले जातात आणि तीच कला त्यांची ओळख बनते. जेव्हा तुम्ही वारली म्हणता, तेव्हा तुमच्या डोळ्यासमोर चटकन वारली चित्रकला येते. वारली चित्रकला ही वारली जमातीची खासियत आहे. वारल्यांची वस्ती मुख्यत्वे महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक या राज्यांत तसेच दाद्रा व नगरहवेली या केंद्रशासित प्रदेशांत असून महाराष्ट्र राज्याच्या ठाणे व नासिक जिल्ह्यांत त्यांची वस्ती अधिक प्रमाणात आढळते. सह्याद्रीच्या पायथ्याशी रानावनात जव्हार, डहाणू, तलासरी, मोखाडा, वाडा, पालघर अशा अनेक गावांमध्ये व त्यांच्याजवळ पाडचंवर वारली जमात राहते.

वारली या नावाच्या व्युत्पत्तीबद्दल विद्वानांत मतैक्य नाही आणि तत्संबंधी अनेक कथा, दंतकथा व वदंता प्रसृत झाल्या आहेत. प्राचीन साहित्यातही या जमातीचे भिन्न नावांनी उल्लेख आढळतात. कात्यायनाने वार्तिकात निषाद, व्यास व वरूड या तीन अनार्य जमातींचा उल्लेख केला आहे. त्यांपैकी वरूड म्हणजे वारली होत, असे वि. का. राजवाडे यांनी महिकावतीच्या बखरीत म्हटले आहे. 'वरूड' शब्दावरून वरुडाई—वारली—वारली अशी त्यांनी व्युत्पत्ती दिली आहे. डॉ. विल्सन यांच्या मते दक्षिणेतील सात कोकणांपैकी वरलाट ह्या कोकणात राहणारे ते वारली, अशी या शब्दाची व्युत्पत्ती आहे. इ.एन्थोवेन व लॅथॅम हे वारली ही भिल्लांचीच एक पोटजात असल्याचे नमूद करतात. वारली लोकांनी स्वतःच्या आहेत खास परिणामस्वरूप समजुती, जीवनप्रथा आणि परंपरा अंगीकारल्या आहेत. वारली जमात हि आर्थिक दृष्टीने अतिशय मागास जमात आहे. त्यांना मूलभूत सुविधा नाहीत अजूनही ते अदिम जीवन जगताना दिसतात. ते अजूनही आधुनिक विकासाच्या प्रवाहापासून कोसो दूर आहेत .

लाकडी खांबावर आधारित बांबूच्या भिंतीवर मातीचे लिंपण करून चौकोनी झोपडी ते बांधतात. ही जमात लोककलाप्रिय असून ईश्वर, दैवी परंपरेला भक्तिभावाने पुजणारी आहे. झोपडीच्या सपाट भिंतीवर विवाह सोहळा किंवा धार्मिक मंगलप्रसंगी तसेच सणावाराला चित्रे रेखाटण्यात येतात. ही चित्रे झोपडीच्या आतील वा बाहेरील भागावर चित्रित केली जातात. चित्र रंगवण्यापूर्वी कुडची भिंत माती व शेणाने सारवून घेतली जाते. वरल्यांच्या झोपड्या लहान असल्या तरी स्वच्छ असतात. मूळ वारली कला दहाव्या शतकापासून असल्याचे मानले जाते. आदिवासींची वारली चित्रकला ही पारंपारिक असून त्यांच्या जीवनशैलीचे, चालीरीतीचे भावपूर्ण दर्शन त्यातून घडते. जीवनाचे अविभाज्य अंग असलेल्या अत्यंत सोप्या वारली चित्रकलेतून व तारपा नृत्यातून वारली जमातीने आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे. लग्न, दिवाळी, होळी, पिकांची कापणी व इतर धार्मिकप्रसंगी वारल्यांच्या पाड्यांवर मुक्तपणे चित्रण केले जाते. नृत्य, दैनंदिन जीवन, देवदेवता, निसर्ग, प्राणी, पक्षि हे विषय त्यात प्रामुख्याने येतात.

कार्तिकी व चौथीपौर्णिमेला जत्रा भरते. या जत्रेची सर्व वारली समाज आतुरतेने वाट बघतो. आलेल्या नवीन पिकांचा आनंद व्यक्त करण्यासाठी तारपा नृत्य केले जाते. ते आठ दहा जणांच्या समूहाने सुरु होते. नागाच्या वेटोळ्याप्रमाणे असणारा आकार शंभर जणांनाही त्यात सामावून घेतो. चक्रातील पहिला व शेवटचा माणूस नेतृत्व करतो. मध्यभागी तारपा वादक असतो. रात्री सुरु झालेला नाच दुसऱ्या दिवशी सूर्योदयापर्यंत चालतो. पाऊस पडावा यासाठी वरुण देवाची प्रार्थना करण्यासाठी कांबडी नाच केला जातो. कांब म्हणजे काठी. ज्याच्या हातात घुंगर लावलेली काठी असते तो कांबडी. पाऊस पडावा यासाठी विविध सोगे घेऊन देवदेवतांची गाण्याद्वारे आळवणी केली जाते. बेडूक हा पावसाचे प्रतिक मानले जाते. कणसरी या अन्नधान्य देणार्या देवतेची, हिरव्या देवाची या नाचाद्वारे विधीपूर्वक पूजा करतात. पेरणीनंतर कांबड नाच नागपंचमीपर्यंत सुमारे पंधरा दिवस केला जातो. मांदल नाच दिवसा रात्री केव्हाही व कोणत्याही दिवसी करण्यात येतो. होळी हा वारली समाजाचा मोठा सण आहे. फाल्गुन पौर्णिमेला असलेल्या होळीचा प्रारंभ महिनाभर आधी माघ पौर्णिमेपासून होतो. रोज रात्री एक लहान होळी पेटवून नाच, गाणी, खेळ खेळले जातात. मुख्य होळीच्या चांदण्या रात्री पेटवलेल्या होळीसमोर रात्रभर तरुण-तरुणींचा नाच सुरु राहतो. घोर नाच किंवा टपरी नाच दसऱ्यापासून दिवाळीपर्यंत करण्यात येतो. वारल्यांच्या श्रमगीतांना हौसाची गाणी म्हणतात. या गाण्यांच्या नादात कामे वेगाने होतात. काम करणार्यांमध्ये एकरूपता निर्माण होऊन समूह शक्तीची जाणीव होते

वारली जनजीवनातील रीतीरिवाज, सण, उत्सव यांची सुरुवात गृहसजावटीने म्हणजे चित्र रंगवून केली जाते. वारली लग्नसोहळ्यात भिंतीचित्रे रेखाटण्याला खूप महत्व आहे. भगत, धवलेरी व विवाहित स्त्रिया हे चित्रण भक्तिभावाने व विधीपूर्वक करतात. भगत हा आदिवासींचा सखा, मार्गदर्शक व हितचिंतक असतो. वारली जमातीत नाच गाणे मह्यपान हे समाजमान्य आहे. त्यांच्यात स्त्री-पुरुष, तरुण-वयस्क हा भेद नाही. मस्तीत नाचणे हे त्यांचे गुणवैशिष्ट्ये आहे. सभ्यतेच्या मर्यादा या समाजाने सहजतेने घातलेल्या आहेत.

वारली चित्रकला :

आदिवासी जमातीचे संपूर्ण जीवनव्यवहार निसर्गचक्रावर आधारलेले असतात. महाराष्ट्रातील आदिवासी वारली चित्रकलेला जागतिक लोककलेत मनाचे स्थान मिळाले आहे. फ्रान्समधील एका मान्यताप्राप्त कालासंस्थेने जगभरातील

पारंपारिक लोककलांची दर्जानुसार सूची केली आहे. त्यात दोन भारतीय कलाप्रकारांचा समावेश झाला आहे. महाराष्ट्रातील वारली जमातीने ११०० वर्षे जपलेली वैशिष्ट्यपूर्ण वारली चित्रकला आणि राजस्थानातील मांडणा कला या दोन भारतीय कलाप्रकारांना या सूचीमध्ये स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे कलेच्या नकाशात वारली चित्रकला जागतिक पातळीवर पोहचली आहे. एका शास्वत परंपरेचा हा सन्मान आहे.

वारली चित्रातील आकार व रेषा प्रमाणाबद्द नसल्या तरी वारली चित्रकाराच्या निरिक्षणाची व कल्पनाशक्तीची दाद हि चित्रे बघत असताना द्यावी लागते. साध्या साध्या रेषांच्या माध्यमातून संकेत व्यक्त केले जातात. त्यांच्या या चित्रकलेत रेषाकृतीला व त्यापासून होणाऱ्या आकाराच्या गुंफणीला महत्व आहे. वारली चित्रकलेत कलाकार आकारांशी खेळत असतात. विविध आकारांपासून हि चित्रकला आपल्याला आकर्षित करत असते. रोजच्या जीवनातील त्यांच्या चित्रात त्रिकोण, चौकोन, वर्तुळ हे मुलभूत आकारात असतात. वारली चित्र रेखाटणीचे विशेष म्हणजे चित्र काढताना चित्रकार सुरुवातीला चित्र किती मोठे काढावयाचे ते प्रथम निश्चित करतो आणि त्या अनुरोधाने बाहेरील नक्षिकाम व मध्यवर्ती चीत्राभोवातालच्या आकृत्या व नक्षि क्रमाक्रमाने काढत जातो.

साधेपणा, सुंदरता, रेखीवपणा व उपयोगिता हि आदिवासी कलांची वैशिष्ट्ये आहेत. आदिवासींचा जीवनविषयक दृष्टीकोन साधा, सरळ असल्याने त्यांची कलाही साधी आहे. अत्यंत कमी गरजा असलेल्या राहणीमानाचे प्रतिबिंब त्यांच्या कलेतही पडलेले दिसते. निसर्गाचे सतत सानिध्य लाभत असल्याने, निसर्गातील वस्तूंचे आकार त्यांना प्रेरणा देतात. आदिवासी कलेत साधेपणा बरोबरच मोकळेपणा, सोपेपणाही आहेत म्हणून वारली आदिवासी चित्रकलेत जाणवणारी निरागसता स्वाभाविक वाटते. वारली म्हणजे नांगरलेल्या जमिनीचा तुकडा 'वारली' हा शब्द या अर्थाने विशेष नाम अथवा 'समूहनाम' आहे. वारली चित्रकला ठाणे जिल्ह्यातील अविभाज्य भाग आहे. ही कला देशभरात लोकप्रिय झाली व जगभरात पोहोचली. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे वारली चित्रकलेत असलेले आकारांचे सुलभीकरण फक्त पांढऱ्या रंगाने होणारा हा अविष्कार, कमीतकमी लागणारे साहित्य आणि बिंदू, रेषा व त्रिकोण, वर्तुळ, चौकोन या मूळ आकारातून घडणारे बोलके चित्र हे या कलेचे वैशिष्ट्ये आहे.

सर्व सामान्य रसिकांना वारली चित्रकला विविध प्रदर्शनांमुळे माहित झाली. पण विकण्यासाठी त्यांची कला कधी नव्हती. आनंदाच्या प्रसंगी घरे रंगवायची. त्यांच्या जगण्यातल्या उल्हासाचे निसर्गाचे चित्रण आपल्याला या चित्रशैलीत दिसते. वारली चित्रकला मुख्यतः धावलेरीची कला म्हणून ओळखली जाते. लग्नविधीच्यावेळी भिंतीवर चौक काढला जातो. त्याला फार महत्व आहे. त्या चौकात सूर्यदेव, चंद्रदेव, झांगळी हे वाध्य, नवरा-नवरी, पालघट देवींचे चित्रण केलेले असते. या चौकाप्रमाणेच इतर चित्रेही असतात. ज्यात वरात असते. वाध्य वाजवणारे दिसतात.

आदिवासी संस्कृती ही नागर व अनागर संस्कृतीच्याही आधीची. त्यामुळे सादरीकरण सुबक करण्याऐवजी जास्त नैसर्गिक, स्वाभाविकपणे साकारतो. नृत्य, वाध्यमेळ यांचा लय-ताल चित्रात डोकावतो. गतीमानातेतून सळसळत्या चौतऱ्याचा अनुभव येतो. ही चित्रभाषा समता, विश्वबंधुत्वशी नाते जोडते. साध्य भौगोलिक आकारातून तयार होणाऱ्या मनुष्याकृती जगाच्या पाठीवर सर्वांना आपल्याशा वाटतात. हे सामर्थ्य वारली चित्रकलेचे वैश्विक महत्त्व अधोरेखित करते. चित्र, नृत्य, संगीत या कलांच्या त्रिवेणी संगमातून वारली समाज परंपरेचे जतन करतो. लोकजीवन, रुढी, परंपरा, धार्मिक विधी आणि अवघे जीवन व्यापून टाकणारा नैसर्गिक परिसर याद्वारे वारलीची चित्रकला टिकून आहे. म्हणूनच ती विलक्षण चौतऱ्यादायी आनंदयात्रा ठरते. 'आर्ट इज गॉड' या संकल्पनेनुसार कलेतच देवत्व शोधण्याची वारली समाजाची वृत्ती माणसाला आयुष्य कलात्मकरीत्या सुंदरतेने जगण्याचा संदेश देते. जीवनाकडे पहाण्याचा आशावादी सकारात्मक दृष्टीकोन हि चित्रे देतात.

आदिवासी वारली चित्रकलेत सहजता आहे. माध्यम, आकृतिबंध आणि शैली यांचे कोणतेही बंधन ती मानत नाही. तिचे सच्चे नाते वारल्यांच्या दैनंदिन जगण्याशी, आयुष्यातील सुखदुःखाशी व धार्मिक विधी, चालीरीतींशी आहे. वारली चित्रकारांनी त्यांची घुसमट, त्यांचे होणारे शोषण व वेदिबगारीमुळे होणारे अत्याचार यांना कलेतून मोकळी वाट करून दिली आहे. वारली चित्रकारांची चित्र रेखाटण्याची उर्मी, धुंदी त्यांना जगण्यातले सगळे अभाव पचवण्याची अप्रत्यक्षपणे बळ देते. मर्यादांवर मात करण्याचे सामर्थ्य व दारिद्र्यात साधेपणाने जगताना त्याकडे त्रयस्थ नजरेने पाहून जीवन सुंदर करण्याची त्यांची धडपड पहिली कि आपल्यालाही प्रेरणा मिळते. साधेसोपेपणातली ही उर्जाच त्यांना

नवनिर्मितीसाठी प्रेरणा देत असावी. जीवनाकडे पाहण्याचा आशावादी सकारात्मक दृष्टीकोन वारली समाजाची जीवनशैली, त्यांची चित्रे, नृत्य, संगीत यातून मिळतो. वारली चित्रकला 'आर्ट ऑफ लिक्विंग' आहे असे म्हणणे जास्त समर्पक ठरते. वारली चित्रकारांच्या अंतर्मनात तयार होणारी चित्रचौकट ते थेट भिंतीवर उतरवतात.

निष्कर्ष :

वारली चित्रकलेत धार्मिक विधी, लग्नविधी, देवदेवता, दैनंदिन जीवन, लोकजीवन व त्याबरोबर आजूबाजूचा परिसर, परिसरातील पशुपक्षि, वृक्षवेलि, नदीनाले, डोंगर, पहाड, वने, नाचनृत्ये, घरदार, शेतीचा हंगाम, शिवार, परिसर, जत्रा इ. विषयाला धरून भिंतीचीत्रे रेखाटलेली दिसतात. वारली चित्रकला हि विलक्षण चौतन्यदायी आनंदयात्रा असून ती सातासमुद्रापार पोहोचली आहे. जीवनाकडे पाहण्याचा आशावादी सकारात्मक दृष्टीकोन हि चित्रे देतात. काळाच्या ओघात लोप पावत चाललेली ही चित्रकला जतन व संवर्धन करण्याची गरज आहे. आधुनिक चित्रासाधनांनी तयार केलेल्या चित्राकृतींसोबत यांना स्पर्धा करावी लागत आहे. एक विशेष बाब म्हणजे वारली चित्रकला समृद्ध करणारा वारली चित्रकार मात्र उपेक्षितच दिसून येतो. विविध संस्थांच्या माध्यमातून तसेच सरकारी प्रयत्नातून वारली चित्रकला व चित्रकार यांना प्रोत्साहन देण्याची व मदतीची गरज आहे. वारली चित्रकला पारंपारिक न राहता व्यापारी होण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. संजय देवधर, २०१२, वारली चित्रसृष्टी, कल्पक प्रकाशन पंचवटी नाशिक.
२. डॉ.द.ता.भोसले, २००४, लोकसंस्कृती:स्वरूप व विशेष, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे.
३. डॉ.किरणकुमार कवठेकर, २०१२, आदिवासी वारलीचे लोकसाहित्य, सुलभा प्रकाशन औरंगाबाद.
४. Dalmia, Y. (1988). The painted world of Warlis. Art and Ritual of the Warli Tribes of Maharashtra, New Delhi, India: Lalit Kala Akademi.
- 5- <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%B2%E0%A5%80>
- 6- http://mr.vikaspedia.in/socialwelfare/90792a94193894d924915947/90692693f93593e938940-93593f93792f915_92e93e93993f924940
- 7- <https://adimculture.wordpress.com/category/%E0%A4%86%E0%A4%A6%E0%4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%B8%E0%A5%80%E0%A4%9C%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%A4%E0%A5%80/>